

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ
ՀԱՅ ԳՐԱԳԷՏԻ ՍԸ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԸ

ԼԷՕ

Մեր օրերուն ամենէն կորովի գրիչներէն մէկը, բեղմնաւոր միտք, գրաւիչ պատմիչ, վարպետ կենսագիր, կրակոտ հակաճառող, հասարակական հարցերու խրոխտ դատախազ, ժողովրդական վիպագիր. «Հիւսիսափայլ»ի պատկանելի արմատէն՝ ինքնաբերաբար շառաւիղած՝ նոր ուստ մշտադալար՝ ապրող՝ ուժնացող բարեշրջական պահանջներով, կովկասի ծանօթ պարբերականներու մէջ՝ ինչ ինչ՝ գրութեամբ՝ գրական ուստոստուն քայլեր առաւ, ու «Մշակ»ով արշաւեց մեր ժամանակա-

կից մամուլին մէջ, — Մի առ մի վեր-
յիշելով Պ. Լէօի գրական գործերը՝ մեր
մէջ կը կանգնի գնահատումի յուշարձան
մը տաղանդաւոր Գրչին:

Ա

Պ. Լէօի Գրչիը յարգանքով կ'արձա-
նագրեմ, վասն զի կրցաւ հարստացնել մեր
մուրացկան գրականութիւնը:

Իր երկու հատոր « Հայկական տպա-
գրութեան » պատմութիւնը՝ մեզի շատ լաւ
կը յիշեցնէ թէ 1512էն սկսեալ, մեր
հայկական մամուլը ինչ գործ տեսեր
է. անտարակոյս պատկառելի և նախան-
ձելի գործօն շրջաններ ալ ունեցեր ենք,
բայց շատ քիչ. մենք ընդհանրապէս ան-
ձուկ մտքով ըմբռներ ենք հրատարակչա-
կան գործը: Ինքնուրոյն, կամ յառաջա-
դիմական մամուլը քիչ անգամ ճշնչեր է:
Ու այսօր մենք կը վարանինք՝ մեզի սե-
փական գրական զահամունք մը գտնել և
գնել զայն ոտքը կուտոններեղի կուռքին:

Յիդական գրականութիւն մը կազմա-
կերպելու գործին կը մասնակցի Պ. Լէօ,
և այդ իսկ պատճառով մեծ գնահատումի
արժանացած է: Ինչո՞ւ վրդովի՞ երբ շար-
ժի քննադատութեան խարազանը: Անոր
հարուածը պահ մը չի կասեցո՞ւց հոսանքը
թոյլ գրականութեան:

Պ. Լէօ՝ ինչպէս խումբը Ստեփաննոս
Նազարեանցի, հայ մտքի կերպարանափոխ
զարգացումին՝ ուզեց լլայլ քուրմերէն մին.
և պաշտօնը լաւ ու հաւատարմութեամբ
կատարեց:

Ինչ էր մեր գրականութիւնը. այդ ցոյց
տալու համար, ինքը տուաւ խղճամիտ
պատկերը մեր մամուլին. և կը տեսնենք
թէ ինչպէս կը ծագի մեր մտքի աստղը,
ինչ շրջաններէ կ'անցնի ան, երբ ամպոտ
կամ ծիծաղկոտ է և մենք հիացումով ու
երբեմն ալ պակուցումով կը դիտենք անոր
գնացքը: Մեր գրական պատմութեան հետ
միացած է քաղաքական կեանքի ու տան-
ջանքի օրերն: Եւ այդ տեսակէտով է, որ
Պ. Լէօ իր « Հայկական տպագրութիւն »

հատորներուն մէջ՝ կը պարզէ մեր ազգա-
յին պատմութեան նկարագրութիւնը, իր
այդ գործը կրկնակի օգուտ ունի. մի և
նոյն ատեն կը գտնենք հոն՝ հայ մտքին և
հայ սրտին կեանքը, փառքը, անկումը և
մահը: Այդ հատորները Ս. Պալասանեանի
« Պատմութեան » և Բաֆֆիի « Սամուէլի » մի-
ջեւ տեղ մ'ունին: Ով գիտէր թէ 1512էն
սկսեալ՝ հայ մամուլը ինչ դեր կատարած
է. նման գործ մը հրատարակուած էր,
բայց համեստ ու փոքր, ինքը կատարե-
լագործուածը, ընդարձակուածը և ճոխը
մեզի կը ներկայացնէ: Ու բրածոյ տպա-
գրութիւնները՝ այդ հատորներու մէջ յա-
րութիւն կ'առնեն: Կը տեսնենք շարքը
աստուածաբանական հոգեշնորհ գրքերու,
գրադարաններէն վար առնուած ու բա-
ցուած են շատերուն անծանօթ Պատարա-
գատեորներ, Ուրբաթագիրներ, Աղթարք-
ներ, Սաղմոսներ, Ժամագիրքներ: Իր տը-
պագրութեան հատորները գուրգուրանքով
կը յիշուին, վասն զի մեր դարաւոր շար-
կարանքներու զգացմունքը հոն կ'ըմբոս-
տանայ: Հայկական արիւնը այդ էջերէն
ալ կը վազէ, բայց չի լճանար, այլ կը
բողոքէ յուզուած զայրացած: Պ. Լէօ այդ
հատորներուն մէջ սովորական պատմիչ
կամ գրագետ մը չէ: Յառաջադիմութեան
պահանջներուն դատաւորի դերը կը ըս-
տանձնէ. ու երբեմն չի նկատելով անե-
րելի քաղաքական պայմանները, ծայրա-
յեղ պահանջներ կ'ունենայ: Հայր խելք
ունի, ընդունակ զլուխ է, ուրեմն պէտք
է յառաջադիմէ, առնէ հսկայ քայլերը եւ-
րոպական գրականութեան: Սիրուն, գրա-
ւիչ մտքեր, բայց պարագայները ներդա-
միտ չեն գտնուիր. որով մենք մեծ զար-
գացում մը չենք պահանջեր մտքէն՝ որ
դեռ նոր սթափած է: Պ. Լէօ մղուելով
բարեբըջումի անգուսպ ուժէն, հայուն առ-
ջեւ չի նկատեր ո՞ր և է խոչընդոտն. հայը
իրեն համար ամէն պարագայի մէջ պէտք
է մտքի և լոյսի ուղիէն արշաւէ:

Իր գաղափարները համակրելի են, այդ
է որ իր տպագրական չոր աշխատութիւ-
նը կը դարձնէ հաճոյական էջեր. մենք

զայն կը կարդանք ինչպէս մէկ հին պատմական արձակ դիւցազներգութիւն : Այն էջերուն մէջ թրծուն կը գտնենք հայ մտքի և հանճարի աշխատութիւնները , ու կը սքանչանանք՝ մեր հին հրատարակիչներու գործունէութեան խրոխտ եռանդին վրայ : Թառաջադիմութեան կրակը վաղուց է որ արծարծուեր է հայկական կուրծքին մէջ, ու այդ կրակը կը քանդէ ամէն արգելք . վա՛նականներ Զուղայի Ամենափրկչեան վանքին մէջ կը յղանան տպագրութեան դրժուարին գործը . կայ նշանաւոր թաչաւոր վարդապետը, ան իր աշակերտներով՝ Զուղայի մէջ կը հաստատէ հայկական տպարան և 1640ին կը հրատարակէ «Հարանց վարք» գիրքը : Բայց նկատեցէք որ տպարան մը կանգնելու համար, հարկաւոր է շատ բան . և ո՛ր էն անոնք : Զուղայի մէջ որ տակաւին մատախլաւատ է, յառաջադիմութեան արեւը հոն պիտոց չունի . սակայն հայ տաղանդը գիտէ խորտակել ամէն չինական պարբսպ, ամբուրիւն . թաշատուր վարդապետի աշակերտները ձեռք կու տան իրենց վարպետին և տպարանական գործին համար կը փորագրեն տառեր, կը շինեն թուղթ և մամուլ : Կենդանի եռուզեռ գործունէութիւն : Եւ այս կեանքը հայուն մէջ կայ, ու այդ կեանքը քանդակուած է Պ. Լէօի տպագրական պատմութեան հատորներուն մէջ :

Պ. Լէօ, յառաջադիմական միտք, ինչպէս կարող էր նոր հայ սերունդին մէջ արթնցնել գրքի և գրականութեան սէրը, մտածեց ծրագրել հայ մտաւորականութեան անցեալին պատմութիւնը . այդ կըրնար զրդել հայկական անշարժութիւնը , գրական անտարբերութիւնը : Հինէն օրինակ առնելով՝ նոր սերունդը պէտք էր սիրել մամուլի կենդանարար կրակը : Պ. Լէօի նպատակը շատ լաւ էր , ունէր իր օգուտը : Իր հատորները մամուլի սթափուսին փողահարները եղան : Եւ ինքը հնդկինակը, այդ հատորներէն վերջը, այլ եւս մատենագրական լուրջ աշխատութեանց ձեռք զարկաւ :

Բ

Այն մեզի տուաւ «Մեսրոպ»ը : Անունը ինքնին գրականութեան մը վարագոյրը կը բանայ : Բայց ժամանակին Մեսրոպ գրքին և Թագին հետ յարաբերութիւն ունեցեր է : Պ. Լէօ յուզած է այդ հատորով՝ մեր պատմութեան սեւ և թունաւոր էջերը, ու ձուլեր է արձանը այն մեր հին ամենէն հոյակապ դէմքին, որուն կը պարտինք հայկական դպրութեան արշալոյսը վառ և միշտ փաղփուռ :

Պ. Լէօի «Մեսրոպ»ը մտաւորական պատկանելի ռաճիկային պատմութիւնն է . հեղինակը հոն ցայտեր է նաև բանասէրի հմտութեամբ . գրոց գիւտի հարցը դեռ խնդրոյ տակ է . զայն տակաւին լուսաբանելու է, որով անոր ստեղծողի մասին պէտք է մանրամասնօրէն գրել, ծանօթացնել բանասիրական ամէն հակաճառութիւնները՝ որոնք էջեր զբաւած են գիտնական հատորներու և հանդէսներու մէջ, լոկ պարզելու գրոց գիւտի հարցը : «Մեսրոպ»ի մէջ այդ ծանօթութիւնները խտացած են : Պ. Լէօ իր ախորժելի գրչով՝ բանասիրական տաղտկալի չոր հարցերը շատ հաճելի բրած է իր բնատուր գրաւիչ ուճով :

Պատմական հարցերը չեմ գիտեր որքան հաշտ կրնան ընթանալ հին բմբուռներու հետ : Դէմքեր որոնք անէծքներու արժանացած են , ժամանակակից հայեացքներու ազատ դատողութեամբ, անոնք կ'արդարանան «Մեսրոպ»ին մէջ . և ուրիշ կերպ կարելի չէր . ամէն գրիչ ունի իր ազատ դատաստանի բեմը, կարող է ըստ կամս գրել և դատախազել . բաւական է որ իր կարծիքները չի հակասեն գիտութեան և ողջմտութեան : Պ. Լէօ «Մեսրոպ»ին մէջ եւս անկաշկանդ կը ճախրէ ազատութեան բարձունքէն . անդիմադրելիօրէն կը պարզէ իր մտքերը . և ուրախ ենք որ մեր գրող գիւտի հեղինակը յարգուած է և յիշատակը դրուատուած Լէօէ մը, որ արժանաւորին համար՝ ծայրայեղ անկեղծ է :

Գ

կարելի չէ անյիշատակ թողուլ Պ. Լէօի « Խուսահալոյց Գրականութիւնը » : Գրողը տանի պիտի ըսէ, ով որ անկէ քննադատական գնդակ մը առաւ և զգաց փառասիրութեան վիրաւորանք մը: Պէտք չէ վրդովիլ, Գրական քննադատութեան մէջ, անկախութիւնը գերազոյն օրէնք մ'է:

Եւ Պ. Լէօ անկախօրէն դատեր է ուսահալ ամէն թատերագիր, վիպասան և բանաստեղծ գրիչները: Իր ազատամտութեան դէմ անիրաւած կ'ըլլան՝ որոնք որ զինքը այդ քննադատական գործին մէջ կուսակցական մը կը համարին և անարդար: Այդ գրական պատմութեան մէջ ինքը որոշ պաշտօն մ'ունի, խարանող, խարազանող, և ինչ պէտք էր շարքի կեղծ գրականութիւնը:

Չէ՞ որ մեր մէջ շուտով կարելի է հեղինակ դառնալ, գրականութեան մէջ առանց ո՛ր և է տաժանքի՝ ասպարէզ գտնել, և մեր գրիչներէն որոնք արդէն գրական գործին համար վարժարանական և համալսարանական պատրաստութիւն մը տեսեր են, գրեթէ առհասարակ մեր ամէն գրիչները ինքնաբերաբար, և յանպատրաստից կը սկսին գրիչ շարժել (պատրաստուածները շատ քիչ, բացառութիւնները աննշմարելի): Եւ այդ պարագային, կարելի է գուշակել, թէ անկող գրագէտները որքան զրչի սխրագործութիւններ կը տեսնեն: Եւ ինչ է մինչեւ ցարդ գոյութիւն ունեցած գեղեցկագիտական գրականութիւննիս, միջակութիւն և մեծ մասը մաքի խեղբունք: Պ. Լէօ որ զանոնք կ'ուսումնասիրէր և կը ծանօթացընէր հանրութեան, կընա՞ր կեղծել և տալ անոնց արժանիք մը, ուսկից զուրկ են, շնորհալի ներկայացընել իր մը, որ անշնորհ է. գովել անոնց գաղափարները՝ ինչ որ պարսպանքու արժանի են: Պ. Լէօ անխրնայ խարազաններ է հին սնափառութեան հոգին. իր գրիչը անաշուտ է, բաւական է որ զայն կարդանք առանց ո՛ր և է նախապաշարումի. սակայն պէտք է գիտնալ

որ ուսահալ ծանօթ գրագէտ դասակարգը՝ չափազանց վրդոված է այդ քննադատական հատորով. ի զուր է այդ խոռովը. ո՞ր նշանաւոր կամ անջան հեղինակ, երգագիր կամ գործիչ կրցեր է ազատիլ քննադատութեան լախտէն. և չեն մոռցուիր Պ. Լէօի այս խօսքերը. «Եթէ բարեկրօնութեան նշոյլ լինէր իմ հակառակորդների մէջ, նրանք հեշտ կարող կը լինէին նկատել որ ես անպայման փառաբանող չեմ եղել ոչ մի հայ հեղինակի վերաբերմամբ: Արժանաւորութիւնները և պակասութիւնները, հաւասար չափով ուշադրութեան առնել — այս է եղել իմ հիմնական կանոնը: Եւ այդ կանոնից դուրս չեն մնացել նոյն իսկ մեր գրականութեան սիւնները, մեր պարծանքները: Ժամանակ է որ մեր գրականութեան մէջ հնչէ անկախ, խիստ, փաստալից խօսքը»: Ու այս համոզումով Պ. Լէօ պարտականութիւն համարեր է խիստ քննադատ ըլլալ. «Եթէ զանարժան ըստ պիտոյիցն ոչ յանդիմանես, մի՛ լինիր վարդապետ». Եզնի նիկին այս խօսքը Պ. Լէօի գրական քննադատութեանց մէջ յարգուած է:

Դ

Պ. Լէօ իբրեւ օրը օրին գրող՝ հանրաւ ծանօթ դէմք մըն է. ամբողջ քառորդ դար մը, հիացումով կարդացուեցան իր օրուան խնդիրներու կրակոտ գրութիւնները: «Մըշակ»-ի մէջ իր ստորագրութեամբ յղուածները առ հասարակ՝ ամենուն ուշագրաւ էին: Ազգային, ընկերական, գրական և հասարակական հարցեր վառ գոյներով արձանագրուած են. բոլէմիքի մէջ ժամանակակից ամենէն տաղանդաւոր վարպետներէն մէկը՝ զինքը կ'ընդունիմ. իր հարուածը նպատակին կը հասնի և կը խորտակէ:

Ե

Հետաքրքրական է ճանչնալ Գրագէտ Լէօն: Բանասէր քննադատէն, պատմիչէն և

սոսկական յօդուածագրէն բնորոշ գեղեցկագիտական շնորհը չենք պահանջեր. այդ շնորհը պէտք է յատուկ ըլլալ գեղեցկին մշակ գրչններու. Պ. Լէօ մշակած է այդ հիւղը: Պրպրոսենք զայն իր վիպական գրութեանց մէջ, իբր գրագէտ վիպասան՝ հեղինակը ի նկատի ունի ժողովուրդը. գեղարուեստ, քերթողական թոխչք, պիւր ճաքանդակ նախադասութիւններ, երփնազեղ պատկերներ, այդ ամենը երկրորդական են, էականը ժողովրդեան պահանջն է: Ինքը՝ Պ. Լէօ, այդ պահանջը նկատած է լոյսի, իրաւունքի եւ ազատութեան տիրանալուն մէջ:

Չէ որ վէպին եւ քերթուածին լարերը շարժողը Սէրն է. կան որ կը կարծեն որ առանց այդ սիրահարական լարերու թըրթուման, վէպը կամ քերթուածը, ներդաշնակութիւն, հոգի, հրապոյր չունի: Ո՛չ, բողբոլմիւն ո՛չ, ժողովրդի մը ամենէն մեծ եւ սրտազրաւ հաճոյքը՝ հայրենիքի սէրն է. դիր զայն վէպին մէջ, ընթերցողը կ'ելեկներայ, կը յուզուի, կը խանդաւառի. գործին էջերը իրեն հետ կը խօսին, հեղինակը ալ պաշտելի է, գուրդուրալի է անոր գրիչը: Ու բնականաբար այս զգացմունքը կ'ունենայ՝ այն միայն, որ կուրծքին տակ սիրտ մը կը կրէ սըրտփուն, երակներուն մէջ արիւն մը՝ հայրենիքի արցունքներով ու փառքով յուզուած: Պ. Լէօի այդ վէպերուն մէջ այդ սիրտը կայ, այդ արիւնը, որոնք իր գրչին հպումով ստեղծած են հայկական վիպասանական եռուզեռ կեանքը:

Ինչ կեանք:

Չարչարուած, խաչուած կեանք: Հայկական կեանքը դեռ փողօթայէն վար չէ իջած: Հայրենասէր գրիչները իրենց ներկայները այդ բարձունքն կը պատկերեն: Ջարդերու, խողիսողումի, վայնասունի, դժոխային մեր ահռելի օրերուն՝ սիրահարական վիպասանութիւնը՝ ազգային ցաւերուն վրայ ծաղրանք եւ ծիծաղ կարելի է համարել: Ու ազգին կրակով բռնկած սիրտ Լէօ մը՝ չէր կրնար ծաղրել իր համայնքին դառնակակիժ վիճակը: Իր «Մէ-

լիքի Աղջիկը» վիպասանական խրոխտ սարէն՝ կը դիտէր հայկական դիակներու եւ հաշմանդամ բազմամբոխին վրայ: Գալիանէն, ցցի վրայ նահատակուած վարդապետին վրայ նայելուն, արդէն սուգի վարագոյրը իջած է Հայաստանի վրայ: Ամէն կողմ հռչակուած է անոր գեղեցկութիւնը. Զալալը եւ Սիւլէյման բէկ յափշտակուած են անոր գեղով: Սակայն Հայաստանի ապաշխարանքի օրերը չեն վերջացած. հարսնիքի, խնդութեան օրերը չեն եկած. սիրոյ ժամանակ չէ. Գալիանէն դիմադրելով եւ չերթալով հարսնութեան, կը յիշեցնէ Հայաստանին մեծ սուգը: Բայց չէ որ ինքը յաղթող ելաւ, տիրուութիւնները հրացանի եւ սուրի շնորհիւ ուրախութեան փոխուեցան. ճիշտ է, սակայն Գալիանէն կը պատկերէ Հայաստանի հոգին, որուն երեսն սուգի շղարշը դեռ կախուած կը մնայ: Գալիանէն, իրեն հարսանեկան զգեստ ըրաւ յեղափոխութիւնը: Զալալին հարս չեղաւ, այլ հրացանին հետ մամուկացաւ:

Պ. Լէօ իր վէպերուն, վիպակներուն եւ պատկերներուն մէջ ժլատ եղած է սիրահանութեան, եւ այդ աւելորդ շաղակրատութիւն մըն էր: Իր հերոսներու խօսակցութիւնը կը դառնայ ազգային կեանքի բարեշրջումի խնդիրներու վրայ: Վերցնենք իր սալոնական վէպը՝ «Հողից կտրուած»ը. այդ ունի ընդարձակ էջեր. Նուրբաններուն պերճագեղ տան մէջ՝ դաշնակի ձայնին հետ կը լսենք շատ տաք խօսակցութիւն. ինչ կը մտածեն հոն հաւաքուած ազնուապետական կիրթ եւ բարեսիրտ մարդիկ. աղքատանոցը ուր պատասպարուած են կրակէն ու գնդակներէն մազապուր հայ վիրաւորեալներ, կողոպտուածներ, սնանկացածներ: Հոն անոնք որքան ալ բարձ մը գտեր ու վրան զլուխին դրած՝ կրնան հանգիստ քնանալ, սակայն մարդկութիւնը մարդասիրական զգացմունքը կը պահանջէ թշուառները երբեք չանտեսել, ու այդ բարձր գաղափարով Նուրբանի պալատին ազնուապետականները՝ խորհուրդ կ'ընեն բարեւոյցելու աղքատանոցին խղճալի կա-

ցութիւնը Գ. Լէօյի սալոնական վէպին մէջ հազիւ կը լսուի դաշնակի ձայնը, հազիւ կը նշմարուի Նորեմանի ընտանեկան Սէրբ, Տիկինը թէն աճնասէր, իր գեղով ամենուն ուշագրաւ, իր աղային քնքշանք-ններուն ուշադրութիւն դարձնելու սակայն ժամանակ չունի. աղքատաւտնոցի դարիպ, փախստական խեղճ հայերը՝ իրեն պիտ-փանքին կարօտ, իրեն կը սպասեն: Տի-կին Նորեման՝ հոն կը դիմէ, և հոն է միշտ: Հոն են ազատամիտ հարուստ գիտնա-կան բժիշկները, հոն են ազատախոհ ազ-նուապետական օրիորդները: Գիտութիւնը խզած է հարուստին խրոխտութիւնը. լու-սաւորութեան դարը կը պահանջէ որքան որ բարձր դիրք մ'ունենայ մարդ, պէտք է խեղճներուն վրայ գուրգուրաւ, աղքատին ձեռք կարկառել: Լէօյի սպնուականները մարդասիրական այդ քարոզներուն հաւա-տարիմ են:

Ահա հասարակ Գ. Լէօյի ամէն մէկ վէ-պը՝ ժամանակի պահանջներուն համապա-տասխանող պատկերներ են: Իր դերա-կատարներուն գաղափարը պարզ է: Հա-յաստանը երեք մեծ պէտքեր ունի՝ յա-ռաջդիմութիւն, ըմբոստութիւն և զթու-թիւն: Բայց ամենէն աւելի ըմբոստութեան հարցը պէտք էր յուզուեր: Վասն զի յու-զուած էր և հայկական սիրտը: Եւ Գ. Լէօ յեղափոխական քարոզիչ կ'ընտրէ վարդապետները, ինչ էր այս...

Պահպանողական բարեշրջում մը: Խենթ վարդապետը «Վերջին վէրքերուն» ամե-նէն ճարպիկ, ամենէն գործօն դիւցազը կ'ըլ-լայ: Անոր քաջայանդուգն գործերուն կա-րելի չէ խելք հասցընել: Ու կը զարմա-նանք թէ ինչ ճարտար դարաններով կըր-նայ թշնամին յուսախաբութեանց մէջ մու-լորեցընել, զայրազնել: Անդին «Մէլիքի աղջկան» մէջ, ամենէն սրտամմիկ տեսա-բանը կը պարզուի դարձեալ՝ եկեղեցական մեծ յեղափոխականի մը որդերգական վախ-ճառով: Ինչ կը նշանակէ ցցի հանել ե-կեղեցական մը. Գ. Լէօ ցոյց կու տայ փա-րիսեցի քրիստոնեայ պետութեանց, թէ քրիստոնեայ ժողովուրդ մըն է, որ գիտէ

իր կրօնքին ուժով մինչեւ իր վերջին շունչը դիմադրել, և ամենէն անարգ չար-չարանքները կրել կրօնքի և հայրենիքի սիրոյն համար: Ամբոխը կը դիտէ այդ սոսկալի և ահռելի տեսարանը. անոր օգ-նութեան հասնելու, անոր ազատումին ոչ ոք փոյթ կ'ընէ: Եւ դարձեալ յոյսը չի կարծուած անկիւնէ մը կը ծագի, — Մէլի-քի աղջկան կրակոտ աշուրներէն, անոնք յեղափոխութիւն կը փայլատակեն, անոր լոյսը պիտի առաջնորդէ կուրի դաշտը: Կոխը ունի իր քաղցր և դառն պտուղ-ները, սուրբ դիմողը մահ կը հնձէ, և թէն մահերով կը գնէ յաղթանակը:

Ըմբոստութեան կոխը, կը բանար զթութեան հաստատութիւններ: Գ. Լէօ իր վէպերով անոնց վրայ ուշադրութիւն-նիս գրաւեց: Ջանքան Գրիգոր «Եղբայ-րական օգնութիւն» պատկերազարդ ու-սերէն ստուար գրական հաստորովը, Թուր-քիոյ Հայաստանի հայ զթութեան հաստա-տութեանց ստակ հասցուց: Եւ Լէօն իր վիպասանական և առաջնորդող գրչով յու-զեց այդ հարցը, արթնցուց հայ սրտին մէջ ողորմութեան բարեբաւ գործը:

Ու միայն զէնք պէտք չէր. անոր հետ Հայը լոյսի կարօտ էր. մշակական խաւար, անբանական կեանքը, աւանդական, պահ-պանողական կեանքը մեռելութիւն էր. հայը իր հին գերեզմանէն պէտք էր ար-թնար, Գիտեցէք թէ Գ. Լէօ ինչ խանդավառութեամբ կը յուզէ լուսաւո-րութեան հարցը: Դպրոց, մամուլ, կրթու-թիւն պէտք է, այդ է իր քարոզը. իր վէպին յառաջդիմական ուսուցիչները, գիտնականները նոյնը կը քարոզեն: Եւ սակայն շատ ցաւով կը նշմարենք որ նոյն իսկ վերացական փափաքով հայը անհաշտ է այդ մտքին. գիրքը, մտաւորական յա-ռաջագիմութիւնը, դրամ չի տար: Հայը կ'ուզէ սիրել գործնական կեանք. դիզել, դիզել, դրամ դիզել: Գիրք, մամուլ, վար-ժապետ, զրազէտ, այդ ամէնը ժամկոչու-թիւն է, ծաղրական գործ, ժամավաճա-րութիւն: Բայց իր վէպերուն յառաջդի-մական քարոզչները լքում չունին, կը

դիմադրեն, կը փաստաբանեն, ցոյց կու տան գիտութեան, լուսաւորութեան էական օգուտները:

Լէօյի վիպասանական հոգեբանութիւնը բազմակողմանի ներշնչումներ ունի. շատ զգուշաւոր է եկեղեցական հարցերու մէջ. իր ժամանակակից վիպասանները ընդհանրապէս կրօնական մոլեռանդութեան բաւական նպաստեր են: Զէք մոռնար անշուշտ թէ Մուրացան իր «Հայ բողոքականի ընտանիքը» և «Իմ կաթօլիկ հարսնացուն» առասպելներով ինչ զայթակղեցուցիչ աստիութիւն սերմանեց, և ուզեց վիպասանը այդ զէնքով աստիւ ընել բողոքական և կաթօլիկ հայր: Մուրացան և առ հասարակ ամէն «Մեղու» ական՝ ունէին պարտք մը — կրօնական մոլեռանդութիւն, ազգային եկեղեցիէն դուրս եղող հայը՝ հայ չէր, և «Մշակ», անոր հակառակը կը պնդէր: Պ. Լէօ Արծրունիին դրօշակակիրը եղաւ Պահպանողական կրօնամէլ փարիսեցիական վիպասանութիւնը կը կուռէր նաեւ ազատամիտ զաղափարներու և գործիչներու դէմ. Մուրացանի «Պասկեների բողոքը» նզովք մըն է այն ամենուն, որոնք Գրիգոր Արծրունիին դազադին վրայ պսակ դրած էին: Մաքրափայլ — կուսակրօն Մուրացանի համար՝ յառաջադիմական, ազատամիտ մարդու մը դազադին վրայ պսակ դնելը սրբապղծութիւն էր: Լէօ ըլլալով Մշակական, կրօնեցաւ այդ շլամիտ կուսակցութեան դէմ, և այնքան առաջ գնաց, որ սկսաւ սանձաբաժկօրէն քարոզել քարեշրջումի — էվոլյուսիոնի թէօրիան. իրեն համար յառաջադիմական գիտութիւնն է որ անխտրականօրէն կը ծաւալէ, բարիք, զթութիւն, եղբայրութիւն: Պ. Լէօ իր կրօնական ազատամտութեան մէջ ծայրայեղ զաղափարներ ունի. սակայն իր այդ զաղափարները վէպերուն մէջ գործածելու առանձն, շատ զգուշաւոր է: Գիտէ ինքը որ Հայաստանի եկեղեցին պէտք է հայուն այն հին եկեղեցին՝ ինչպէս վաղուց ապաստանարան մըն է եղած կրակէն և սուրէն փախստական հայուն, այսպէս այժմ,

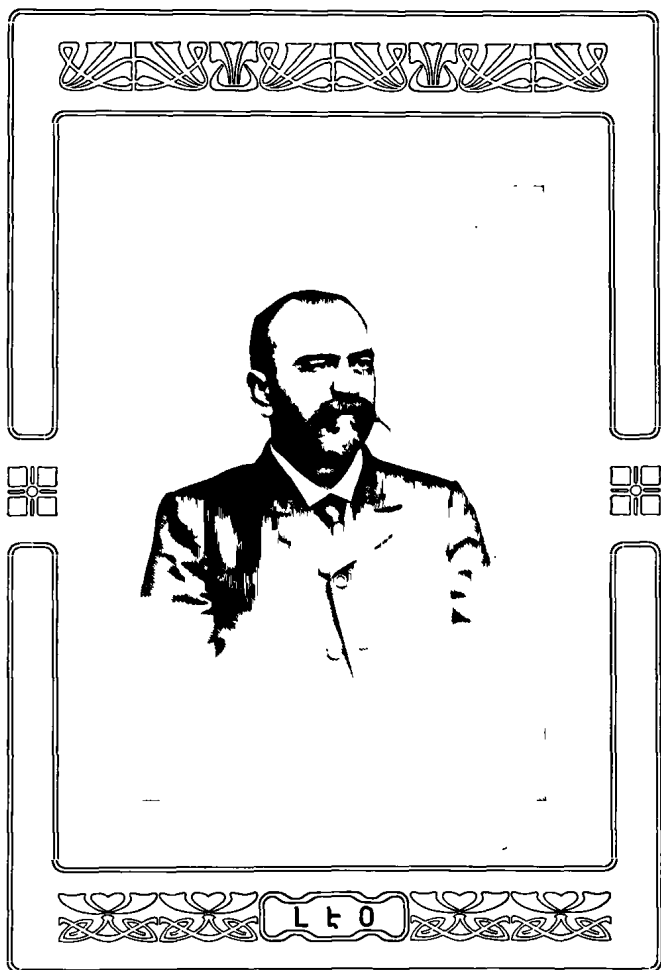
ան դարձեալ պէտք է ապրիլ, ուր միայն կարող է հայը իր գոյութիւնը պահպանել: Հայուն եկեղեցին, հայուն ազգութեան հոգիան է. հոն կրօնական կոիւններ պէտք չէ որ ծագին, հոն անխտիր ամէն հայ որքան որ ունենայ կրօնական տարբեր ըմբռնում, սակայն ազգային համերաշխ հոգին կը միացունէ սրտերը. ազգայնական ըմբռնումը մէկ է, ունի մէկ գրօշակ, որուն տակ իրաւունք ունին պատասպարուելու լուսաւորչական, բողոքական և կաթօլիկ հայերն: Այս է ազատ զաղափարը Գրիգոր Արծրունիին, որուն և զաղափարակից են ամէն ազատամիտ յառաջադիմական հայեր: Եւ Բաֆֆի կրօնական ազատամտութիւնը այնքան որոշ չէր ըմբռնած, որքան Լէօ, թէ և Արծրունիին թերթին մէջ Բաֆֆին կը հրատարակէր իր վէպերը և տեղագրական յօդուածները, ժամանակին հիւանդութիւնն էր դարձած կրօնական խտրութիւններու քանակութիւն: Ու պէտք է խոստովանիլ որ Մուրացանի ու Բաֆֆիի կրօնական ըմբռնումին միջեւ՝ մեծ խտրկայ. Մուրացան կեղծ մոլեռանդութիւն կը քարոզէ, իսկ Բաֆֆի անկեղծօրէն կը զգուշացունէ որ հայութիւնը օտար քարոզիչներէն չի յափշտակուի. Մուրացան հրէշային կոխ և խտրութիւն կը քարոզէ. Բաֆֆի ազնուական զգուշութիւն:

Զ

Ռուսահայ ազատամիտ յառաջադիմական գրիչները ի նկատի առած են ժողովրդականութիւնը: Եւ ինչ նորութիւն որ մուտք կը գտնէր մեծ հայ զանգուածին մէջ, պէտք էր ժողովուրդը գնահատել զայն, նորութիւնը իրեն ախորժելի ըլլար և իրեն էական օգուտ մը հայթայթելու կոսի գրիչները՝ որոնք որ գրական մշակներ ըլլալու բարձր կոչումով սկսած էին գործել, իրենց մտածութեան ամենէն նուիրական զաղափարը ժողովրդական ըլլալն էր. անոնք սիրեցին ժողովուրդը: Պ. Լէօ իր «Ռուսահայոց գրականութիւնը» գրքին մէջ ըսած է. «Ժողովուրդը՝ սիրոյ առար-

կայ, ժողովուրդը՝ պաշտամունք, յոյս, ապաւէն. դրանից դուրս գաղափար չը կայ և չէր էլ կարող լինել: Ժողովուրդը տիրապետում է մամուլի և գրականութեան մէջ. նրան է նուիրվում հրապարակախօսութիւնը, նրան է առարկայ ընտրում լուրջ ուսումնասիրութիւնը: Բայց մանաւանդ նրան է փարում վիպագրութիւնը... Կարելի է ասել որ ամէն տեղ աշխատում են հրապարակ հանել այդ ժողովրդի վշտերն ու ցաւերը»: Եւ այս տողերը գրողը քանի որ արդէն իսկ ծանօթ է իրրեւ անկեղծ գրիչ, շատ ընական էր որ ինքը իր գրչով իր գաղափարներով, իր առաջնորդող յօդուածներով և վիպասանական գրուածներով հաւատարիմ պիտի մնար քարոզածին. ինքը ժողովրդական մնաց ամէն պարագայի մէջ. ժողովրդական մատենագիր, ժողովրդական հրապարակագիր, և ժողովրդական վիպագրող: Բայց ինչպէս կարելի էր ըլլալ ժողովրդական վիպասան. օրինակը տուած էին ժամանակակից ժողովրդասէր ռուս վիպասանները. կը գրէ Պ. Լէօ իր «Ռուսահայ գրականութիւնը» գրքին մէջ. «Հասարակական այն հոսանքների մէջ, որոնք տասնիններորդ դարում առաջացան ռուսաց կեանքի մտաւոր պահանջներից, յայտնի է մի ամբողջ շրջան, որի գրօղակն էր ժողովրդասիրութիւնը: Ոչ ոք շրջանը սկսվեց վաթսուական թւականներին, եօթնասական թւականների ընթացքում շարունակեց զարգանալ, իսկ ութսունական թւականներին դեռ գրում էին ժողովրդական ուղղութեան տաղանդաւոր ներկայացուցիչները, որոնք ահագին տպաւորութիւն էին թողնում ընթերցող հասարակութեան վրայ: Պէտք է գնալ ժողովրդի մէջ, պէտք է ձուլվել նրա հետ — այս էր այդ ուղղութեան նշանաբանը: Գիւղական ազգաբնակչութիւնը համարվում էր ազգի առողջութեան հիմքը, նրա արգասաւոր հողը. և գիւղացին իր աղքատութեան, իր ցաւերի ու հոգսերի մէջ մարդկային մաքուր և ռարիշ հոգի կրող մի անհատ էր: Նրա այդ անհատական բարեմասնութիւնը,

ներն էլ լուսաբանվում էին վիպական գրուածքների մէջ: Գիւղացին հանդիսանում է իրրեւ մարդ, որ ունի իր հակումները, իր գաղափարները, որ ապրում է տնտեսական և իրաւական յայտնի հանգամանքների ազդեցութեան տակ, որ տանջվում է ծանր մաքառումների մէջ, Ռուսաց ժողովրդասիրական գրականութեան վրա կրթված հայ երիտասարդութիւնն էլ գնում է նոյն ճանապարհով, գիւղական վէպի մէջ մտցնում է նոր ուղղութիւնը»: Պ. Լէօ յարգեց գիւղական հայուն պահանջները. իր վէպերուն վիպականերուն մեծ մասը նուիրուած է մշակ դասակարգի և գաղթական գիւղացիին լուսաւորութեան հարցին համար. գեղարուեստի խնդիրը երկրորդական նկատեւ է. յախ գաղափար, լոյս, յառաջդիմութիւն. յետոյ գեղապաճոյճ գրականութիւն, գողտրիկ, քնքուշ պատկերներ: Ու այս նշանաբանով Պ. Լէօ գրիչ շարժեւ է: Գիւղացին մարդ է, զգացմունք ունի, միտք ունի զարգացումի կարօտ. ցաւեր ունի՝ սփոփանքի կարօտ. հարստահարեալ է՝ իրաւարարի կարօտ: Պ. Լէօ իր վէպերով գիւղացիին մէջ կ'արթնցնէ գիտակցութեան վերածը, նունդի հոգին: Չէ՞ որ խղճալի է մարդը, որ վէրքեր ունի. տանջուած՝ սակայն մունջ է, կարող չէ իր սիրտը քանաւել, մենք կը ցաւինք վշտահար համրին վրայ. գիւղացին մունջ է, համր է, նեղուած է, ստրկացած է, հարստահարեալ է, կ'ուզէ որ մէկը իր ցաւերուն թարգման ըլլայ. գիւղական վիպասանութիւնը գեղջուկ դասակարգին իրաւարարի դերը ստանձնեց: Լէօն իր վէպերով կրցաւ իրաւարարի մեծ պաշտօն մը կատարել, պաշտպանեց մշակին, բանւորին, և գաղթականին դատը: Ինքը կ'ուզէր որ իր սիրած գեղջուկ դասակարգը կարգար իր վէպերը, ուր նկարագրուած էին գործարաններու մէջ կտրին մշակներու հիւժուժը, ուրուագծուած էին գեղջկական օճախէն հեռացած, գաղթականութեան ճահիճներու մէջ ապականած կեանքերու տխուր պատկերները. գիւղացին պիտի սոսկար այդ վիճակէն, դրախտ

կարծուած Բագու քաղաքը դժոխք էր եւ դեր: Գիւղացին իմացաւ որ ինքը իրաւունք ունի աւելի լաւ պայմաններով ապրիլ, և աւելի լաւ կեանք անցընել, բաւական է որ ըլլան իրեն դատը արդարօրէն պաշտպանողներ: Մամուլի լոյսը ցոյց տուաւ գիւղացիին, որ կարող է իրրեւ մարդ ապրիլ, առանց ստրկանալու և քղանցքը համրութեւն երկրատիրոջ: Պ. Լէօ իր ժողովրդական վէպերով՝ ցոյց տուաւ որ գիտակցութիւնը՝ դրամագլուխ է, անսպառ զանձ: Ինչ էն կովկասի արիստոկրատ միւլիոնատէր հայ ընտանիքները. ազնուականացած գիւղացիներ, որոնք ժիր և խելացի գործունէութեամբ՝ կրցեր են ստորնագոյն աստիճաններէ բարձրանալ և բռնել առաջնակարգ դիրք մը: Պ. Լէօ իր վէպերով, գիւղացիին ցոյց տուած է որ աշխատանքը դրամ է, զանձ է և բարեշրջումի ուղիղ ճամբան: Ժողովրդին նուիրուած վէպին կարօտը մեր մէջ զգալի էր, վասն զի մեր ժողովուրդը բոլորովին գրգէռու գրչէ կտրուած՝ կ'ապրէր տգիտութեան թոհ և բռնի մէջ, մեզի համար չէին մեղկ, ցոփ, սալոնական թոյլ վէպերն: Ժողովուրդին միտքը կարօտ չէր հեշտօրոքներու, լոյս կ'ուզէր, կրակ կ'ուզէր: Լոյսը ժողովրդական վէպը տուաւ, կրակը յեղափոխական վիպասանութիւնը: Ու մենք տեսանք, որ Պ. Լէօ եղած է ժողովրդական և յեղափոխական վիպագիր:

Ե

Պիտի ըստի, թէ Պ. Լէօ ինչու իրրեւ մատենագիր և հրապարակագիր՝ աւելի ծանօթ է, քան թէ վիպասան: Բնական էր այս. նախ որ Պ. Լէօի վիպասանական գործունէութիւնը շատ առաջ էր, յետոյ սկսաւ մատենագրական և լրագրական երկերը, ու վերջերս մի միայն հատորներ գրական կենսագրական հատորներով և յօդուածներով պարագլուխով, նախկին վիպասանական շրջանը մոռցուեցաւ և արդէն իր ամենէն գեղեցիկ վէպը «Մէլիքի աղջիկը», այժմ սպառուած է, և կարելի

չէ գտնել. սպառուած են նաև նախընթացաբար հրատարակած վէպերն: Կրկին տպագրութեամբ լոյս տեսած չեն, և դիւրին չէ գտնոնք գտնել այժմ: Այսօր եթէ կարելի ըլլայ իր վէպերուն, վիպականերուն և պատկերներուն հաւաքածոյն հատորներով հրատարակել, անոնք իսկոյն ընդունելութիւն կը գտնեն: Վասն զի ժողովրդեան սրտին մօտ ձայն մ'ունին: Կարելի է մոռնալ իր վէպերուն կատարած դերը: Պ. Լէօ Գաղափարական վիպասան է: Իր վէպերը առաջնորդող են, լրագրական չոր էջերով միայն չէ ուզած առաջնորդի դեր կատարել, այլ և վիպասանականին հաճոյական միջոցով ուզեր է տարածել մըտաւորական և քաղաքական բարեշրջում:

Միայն կրնայ խնդիր մնալ, թէ իրրեւ գեղարուեստական գրութիւն, ինչ արժէք ունին իր վիպասանութիւնները: Նախ անժրխտելիօրէն ընդունուած է, թէ Լէօ ախորժելի գրիչ է, համակրելի են իր գաղափարներն, ժողովուրդը սիրած է այդ գրիչը: Մատենագիր գեղապաշտ գրիչ մը իր դեռատի տղուն հարցուցեր է, «Ի՞նչ պէս է սա տեսածդ». տղան առանց վարանելու հրճուանօք պատասխաներ է. «գեղեցիկ է». «Ի՞նչ բնի է գեղեցիկ», — «Այն որ կը սիրուի»... Ուրեմն ինչ որ կը սիրուի գեղեցիկ է, Լէօյի գրիչը սիրուած է, որով գեղեցիկ: Սակայն աստիճան մը ունի Լէօյի գեղեցիկն ոճը: Ինչ որ նկատելի է, Պ. Լէօ բնաւ փոյթ չէ ըրած գեղապաշտ դասակարգի համար գեղեցկագիտական էջեր յղանալու: Իր մէջ բնական է թէ՛ գաղափարականը և թէ՛ գեղեցկագիտականը: Իր վէպերու յաջող էջերն կը նմանին Պէրնիսի արձաններուն, որոնք ոչ միայն գեղով հրապուրիչ, այլ և արտայայտութեամբ սրտագրաւ: Պ. Լէօ արուեստակեալ գեղեցկութիւն չունի իր վէպերուն մէջ. ընդհանրապէս պատկերներու նկարագրութիւնը զօրեղ գոյներով վեր կը հանէ: Սարերու, Ամպերու, և Հոսանքներու ուրուապատկերը գծելուն, ցոյց կու տայ խանդի վրդովում, բառեր խորխտ, մեծղի կը հոսին զրչէն և Գեղա-

բուհաստական գրականութիւնը Ռուսահայոց մէջ Լէօյով նորութիւն մը չի շահեցաւ։ Վասն զի Պ. Լէօ գաղափարական վիպասան մ'է, ո՛չ գեղեցկագիտականին անձնատուր գրագէտ։ Սակայն յամենայն դէպս, իր վէպերը առ հասարակ շնորհալի են։ Ունին հիանալի ռոմանտիկ ոճ, ու այս ոճը նշմարելի է միայն այն վէպերուն մէջ, ուր անհրաժեշտ է։ Վիպական զարդ, երգի-ներանգ նկարագրութիւններ աւելորդ տեղը բնաւ չեն գործածուած։ ու այս ոճով, Պ. Լէօ յաջողած է ներկայացընել իր վէպերը, բնական, պարզ, և պարկեշտագեղ։ Կարդալով իր ամէն տեսակ հեղինակութիւնները և պարբերական թերթերու մէջ հրատարակած գրութիւնները, որոշ կը տեսնենք որ ինքը տիեզերական գրական մեծ վիպասաններու՝ կատարեալ ծանօթ է, ու անոնց երկերը կարդալու համար, հարկ չէ տեսած գիտնալ եւրոպական լեզուները։ Ռուսերէնին քաջ տեղեակ ըլլալով, կրցեր է կարդալ Թարգմանութիւնը համազգային հոշակաւոր հեղինակներու ընտիր վէպերուն որոնք իրեն առաջնորդ եղեր են, մշակեր են իր միտքը և որով ստացեր է գրելու հրապուրիչ ոճ, և առանց գեղեցիկ դպրութեանց համալսարանական դասեր առնելու, հմտացեր է գրականութեան օրէնքներուն, և այդ գէնքերով ինկած է գրականութեան ասպարէզը և քննադատել է ռուսահայ վիպասանները, Թատերագիրները և բանաստեղծները։ Ուշադրութեամբ դիտենք իր « Թաթախման երեկոյն », իր չքնադ ընդարձակ վիպասանութիւնն « Մէլիքի աղջիկ »ը, և իր « Վերջին վէրքերը »։ ասոնց մէջ իր ռոմանտիկ արուեստը հիանալի է։ կը տեսնենք զգալի վիպասանական բարձր կարողութիւն մը, անոնց մէջ իր ոճը գրաւիչ է, յուզիչ, ունի շնորհալի աւելն մը։ Ինքը չարաչար կը քննադատէ իր ժամանակակից գեղեցկագիտական հեղինակները։ միայն դիտելի է, թէ ինքը ինչ կը պարսաւէ անոնց երկերուն մէջ։ գաղափարի թուլութիւնները, դերակատարներու անընկարգիր գործերն, հեղինակներու հակա-

սութիւնները, ճոռոմ, փրցուն ոճը, անոնց անկոչ գրական հերոսներ ձևանալն։ այդ ամէնը բնականաբար պիտի խաբազանուէին։ Լէօ կրնար շնաշխարհիկ գեղեցկագէտ հեղինակ մը չըլլալ, սակայն քանի որ ըմբռնած էր գրականութեան էական պահանջները, և կը տեսնէր որ անոնց դէմ կը մեղանչեն կարգ մը թոյլ գրիչներ, գրական կեղծարարներ, անտարակոյս ազատ էր ուժգնօրէն և անխնայ քննադատելու և կործանելու անոնց պղպըլակային վաղանցուկ գրական փառքը։

Ը

Ռուսահայ գեղեցկագիտական գրականութիւնը երկու վարպետ առաւ՝ Արուսեան և Բաֆֆի, անոնց հետեւողներ շատ եղան։ Հին աշակերտները հետեւեցան Արուսեանին, նորերը Բաֆֆիին։ Նոր բնորոշ գրագէտներ կը նկատեմ երեք նոր վիպասաններ՝ Լէօ, Ահարոնեան և Վ. Փափազեան։ Երկու վերջինները ցոյց կու տան վիպասանական արհեստի մշակում, իսկ Լէօ աշակերտած կը տեսնեմ գաղափարապաշտ դպրոցին։ Անկախ Պուշկին մը՝ սիրուած կը տեսնեմ Պ. Լէօյէն։ սա՛՝ այդ խրոխտ հեղինակը իրեն ամենէն մեծ գաղափարակիցը նկատած պիտի ըլլայ, վասն զի միեւնոյն ժողովրդական ազնիւ ներշնչումը կը ցոլայ ռուս մեծ վիպասանին թերթական և արձակ գրութեան մէջ։ ունի կրակոտ բառեր։ սրտի և կեանքի լարերը շարժող, հոգիներ յուզող վիպասանն է Պուշկին։ Լէօն պիտի սիրէր այդ հեղինակը, որ ժամանակ մը՝ ինքնուրոյն տիրապետող սիրուն քնարն էր դարձած։ Առ հասարակ մեր ռուսահայ վիպասաններու մէջ, Սեդրեան և Պայրեանկան դպրոցներու ոճը զգալի է։ բնական էր այդ, վասն զի ժամանակակից ռուս վիպասաններու մէջ՝ շատ ընդունուած էին այդ մեծ վարպետներուն ոճը, ռուսահայք կը ստանաային այդ հոսանքը ռուս հեղինակներէն։ Պ. Լէօյի ծանօթ են նաև Եւրոպական իրապաշտ և կեղծ գլատիկ վի-

պասանական դպրոցները . սակայն ինքը
սիրեց ռուս ժողովրդական վիպասանու-
թիւնը յեղաշրջող, և միեւնոյն ատեն գե-
րազանց նկատեց պատմական վիպասա-
նութիւնը , որուն ամենէն հեղինակաւոր
վարպետն ընդունուած էր Վալթէր Սթոյթ :

Պ. Լէօ աւելի հրապուրել է պատմա-
կան վիպասանութեան մէջ , ժողովրդա-
կանը ունենալով շատ պահանջներ, դիրքին
չէր սիրեցնել վիպասանութեան այդ ճիւղը .
և արդէն ժողովուրդը իր տնտեսա-
կան, կենցաղագոյական և բնկերական բա-
րեջշրուսէն առաջ, ունէր ուրիշ շատ մեծ
հարց մը . քաղաքական վերածնունդի ,
ստրկական ազնեւի լուծէն ազատելու էա-
կան հարցը . Թուրքիոյ հայութիւնը բոլոր-
կած էր, կրակը ու սուրը կը հնծէին հա-
յու զուլս ։ Եւ ժողովուրդը կ'ուզէր
կարգաւ այնպիսի վէպեր , որոնք պիտի
պատկերացնէին ազգին պատմական կեան-
քը, և զայդ կարող էր ընձեռել պատմա-
կան վիպասանութիւնը , ուր կարելի էր
խտացնել ազգին անցեալ կեանքը, անոր
քաջութիւնները, անոր զիւցազնիքը, անոր
վշտերը, պաշարումը, գերութիւնը, ջար-
դը : Վշտահար սիրտը կ'ախորժի իր ցա-
ւերուն վրայ խօսելու և հառաչելու : Հայ-
կական սիրտը վշտացած էր , վիրաւո-
րուած, արիւնոտած և քնականաբար կ'ու-
զէր կարգաւ իր անցեալ վշտերուն գիր-
քը , — Պատմական վիպասանութիւնը ։
Բաֆֆի իր Սամուէլով տուած էր Պատ-
մական վէպին օրինակ մը . շատ հին ժա-
մանակի պատկերներ կային հոն . հնախօ-
սական և պատմական խիստ հմտութիւն
կը պահանջուէր այդ վէպէն . մեզի համար
շատ զբաւիչ կը գտնեմ այդ վէպը : Պ.
Լէօ զայն կը քննադատէ . ըստ իս բծախն-
դութենէ զգուշացած չէ : Պատմական
վէպերէն մտադիր չենք հնախօսութիւն
սորվելու, դիւցազնական դարու քաջա-
գործութեանց պատկերները կ'ուզենք դի-
տել անոնց մէջ, և ներշնչուիլ հինքերուն
խրոխտ կեանքէն . հինը միշտ սիրելի է,
որով հինը մեր վրայ ազդեցութիւն ունի .
այս է ընդհանուրին զգացմունքի ըմբռնու-

մը : Ու այս լայն հայեացքներով գնահա-
տելի կը գտնենք Պ. Լէօի Ղարաբաղի մէ-
լիքներուն վիպասանութիւնները , որոնք
պատմական են, թէ և ժամանակը ոչ այն-
քան հին . ինքը այդ վէպերուն մէջ տեղա-
կան բարքերու ազգագրական գիտութիւնը
չի սորվեցնէր, այլ կ'իմացնէ, թէ ինչ
էր Մէլիքներու ժամանակակից պատմու-
թիւնը , ինչ կտրիճներ եղած են , ինչ
դրութեան մէջ էր Ղարաբաղը :

Ֆրլպէր իր «Սալանպօ»ով պատմական
վիպասանութեան մէջ բացաւ հոյակապ
էջ մը . անտարակոյս այդ կարքերունեան
հին պատերազմական նկարագրութեան
մէջ, հնախօսը պիտի չի փնտէ իրեն չի
գիտցածը, այլ գեղապաշտ ընթերցողը պի-
տի սիրէ զայն՝ իրեն պատմական խորա-
քանդակ վէպ մը : Ֆրլպէր անցեալ դարու
վերջին քառորդին մէջ , իր ամենէն մեծ
ժողովրդականութիւնը կը ստանար, և հին
շատ հին ժամանակուան վէպ մը կը յղա-
նայ . անտարակոյս հնախօսական հմտու-
թիւնը կատարեալ չէր, սակայն ինչ փոյթ,
իր նպատակին էր զբաւեցնէր գեղարուեստի
խայտաճամուկ ոտմանդիկ վէպ մը գրել ։
Եւ այդ սահմանափակ պահանջներով, մեր
պատմական վիպասանութիւնը կարելի էր
պատրաստել . եթէ տակաւին հնախօսական
և քննական գիտութեան հատորներ չու-
նէինք, սակայն կարելի էր գոհանալ Հ.
Ղուկաս Վ. Ինճիհանի եռահատոր հնա-
խօսական գրքերով, ուր քիչ շատ՝ լաւ
ամփոփուած է Հայաստանի հնախօսու-
թեան պատմութիւնը : Պ. Լէօ գիտէր ան-
տարակոյս որ Բաֆֆի վիպասական վէ-
պերուն բաւական էին այդ հատորները ։
Սակայն Պ. Լէօ կ'ուզէ խստապահանջ
մնալ . և անոր համար ինքը չէ փորձած
մեր հին դարերու պատմութենէն էջ մը
վիպագրել : Ղարաբաղը իրեն շատ ծանօթ
էր, իր պատմական հերոսները անոր լեռ-
ներու ու բերդերու մէջ կը փնտէ . Հա-
յաստանի հին աւերակներու պատմութեան
մէջ չուզեր ման գալ :

Ընդհանուր վիպագրութեան մէջ՝ Պ. Լէօ
ցոյց տուած է բազմակողմանի ընդունա-

կութիւն. յաջողակ, վարժ ու պարզ գրիչ. բայց ունի թերութիւն, երբեմն կը յափշտակուի պատմական նիւթով, կը ճորտանայ, նկարագրութիւններ կ'երկարին, աւելորդ պատկերներ ի գուր կը խնդդունեն և գոյները կը կրկնուին: Դիտեցէք իր դիւցազներուն հոգեբանութիւնը, անոնց յանկարծակի ձեգի հրապարակասիր, առաջնորդող խմբագրի մը գաղափարը կուտան. ու երբեմն կարծէք վէպ չէ կարդացածնիդ, այլ ներկայ էք հոետորի մը ճարտասանական կրակոտ բանաստեղծութեան: Եւ ինչ որ դիտելի է, գրեթէ աւելի յաջող է ընդարձակ վէպերու՝ քան թէ միւս պատկերներու, վիպակներու մէջ:

Իր ամենէն թոյլ վէպերն ու պատկերներն ալ ձանձրոյթ չեն պատճառեր, թէ և չունենան վիպական հրապոյր, սակայն ընթերցողին ուշադրութիւնը կը գրաւեն, վասն զի թաքուն գաղափարներ կը պարունակեն անոնք, ու կը մտածես որ այդ մտքերը նպատակ ունին — հայկական կեանքի մէջ բարեշրջում մը առաջ բերելու:

Իր վէպերուն մէջ խարդախ, ըողարկեալ նպատակ մը ցոյց չի տար, մաքուր խոչալով մը պարզած է իր գաղափարները. վէպը զէնք չէ առած կուսակցական հարցերու դէմ կուռելու. մամուլի բնմը բաւական էր օրուան տաք հարցերու պատասխանելու համար:

Վիպասանութիւնը գրագէտին քերթողական և գեղարուեստական կարողութիւնը կը պատկերէ: Այսփոխ էջերու մէջ ցոյց տուինք, թէ ինչ աստիճան գնահատելի է Պ. Լէօյի գեղարուեստական գրչին ընդունակութիւնը: Բայց Պ. Լէօ ուշագրաւ և շատ մեծ դեր մ'ունի նաեւ իրբեւ մատենագիր, և ունի շահեկան գործունէութիւն մը իրբեւ հրապարակագիր:

Թ

Մեր ընթերցողները տեսան ուրուստապատկերը Պ. Լէօի. արժանի է սակայն գրական յուշարձանի մը. այսքանով կը

բաւականանանք իր արժաթեայ յորելեանին, ցանկալի է տօնել իր ոսկի յորելեանը, և նոյն ատեն, մտքի այդ մշակը արժանի է կանգուն տեսնել իր գործունէութեան ի պատիւ ընդարձակ կենսագրականը իբր յուշարձան իր գրական յիշատակին:

Դէմք մը որ կրցաւ ռուսահայ գրական գործիչներու փառքը հատորներով յաւելրածցնել, և ինքը իր անդուլ բեղմնաւոր աշխատութեամբ իր գրական դիւցազնութուն ուղիէն անխտոր ընթացաւ և հիմայ արդէն իսկ զանոնք գերազանցած է, արդարութիւնը կը պահանջէ ձեռք կարկառել այդ տիտանական գործիչին որ համաստեղութիւն կը համարի մոռացութեան մէջ թաղուիլ: Բայց ինքը դեռ մեր գրականութեան համար պէտք է. չենք ուզեր որ նմանի այն գրիչներուն, որ վշտահար կը քաշուին գրական ասպարէզէն: Եւ ինչպէս չի գտնուի մեկենաս մը, որ ձեռք զնէ Լէօի վրայ և հրատարակէ անոր երկերը: Նկատեցէք թէ Գրագէտը ե՛րբ լուրջ գործերու ձեռք զարկաւ. իր առջին քայլերուն՝ վիպագիր է, յետոյ եռանդով արծարծեց ժողովրդական հարցերը՝ յօդուածներով, առաջնորդող թոռցիկ տեսութիւններով և ամենէն վերջը, երբ արդէն իսկ ամբարած էր գրական մեծ պաշար, սկըսաւ հրատարակել մատենագրական լուրջ հատորներ, ուր մենք կը գտնենք Ռուսահայ մտաւորական էվոլուսիոնի ամբողջական պատկերին մեծագոյն մասը, զայն պէտք է կատարեալագործել, և Պ. Լէօ միայն կարող է ամբողջացնել իր սկսած մեծ գործը:

Եւ ինչպէս:

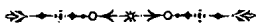
Թունաւոր անտարբերութիւն մը կարող է շատ վատ ֆնասներ պատճառել: Գրագէտներ որոնք հագիւ կը սկսին լուրջ գործերու ձեռք զարնել, տեսնելով հասարակութեան անտարբերութիւնը, կը նետեն գրիչին, ու ցեղական մամուլը քնակահարար յառաջագիմական քայլերը կաղն ի կաղ կ'առնէ:

Կ'ուզենք տեսնել թէ Պ. Լէօի արծա-

թեայ յորեւեանին մեր հասարակութիւնը ինչ երախտագիտական հոգի կը փչէ ։ Հանրութեան պարտաճանաչութեան դաս մը տալու պէտքը չենք զգար, մեր հասարակութիւնը վաղուց սթափած է մեռելական թմբուցէն, բաւական է որ ըմբռնէ թէ մեզի հիմայ հարկաւոր են մըշակուած գորշները ։ Բաւական է որ ըմբռնէ թէ Լէօ դեռ մեզի շատ պէտք է ։

Հասարակութիւնը Պ. Լէօի մասին ունի անկեղծ համակրանք, որ կ'երթայ կը ծովանայ Գրազէտին սրտին մէջ, և յորելեարը ինքնին գիտէ որ ամենէն տաք գնահատումի վտակը կը հասնի Արքիանի իր սիրած կղզեակէն ։

Ե .

ԳԵՂԵՑԻԿԸ ԼԵՋՈՒԻՆ ՄԷՋ

(ՇԱՐՈՒՆԱԿ ՏԵՍ ԲԱՋՄ. ԷՋ 121)

Բ .

Նոր հայերէսի մախըմտած ծները . — Օտար ազդեցութիւնները . — Նոր հայերէսը Շմոր. հալիի, շերացիի և Մմբատի քով . — Ի՞նչ կատարելութիւններ կու տամ անոր Գ. Նըզըմկացի և Ն. Քուչկա . — Նոր փուլ մը աշխարհաբար կեանքի մէջ . — Միտքար Նըբայ . — Նախամտութիւնը . — Աշխարհաբարի աստիճանաբար զարգացումը չիմ հայերէսի ազդեցութեամ տակ . — Բուստահայոց աշխարհաբարը . — Նոր գրաբարի մանկը, չիւրմիւզ, Բագրատուի . — Ազգային մոր լեզուի մը գեղը ։

Ընտանեկան լեզուն երկոտասաներորդ դարուն ազգային լեզուն կ'ըլլայ. անիկայ կը խօսուի, կը գրուի, մեր լեզուն կը հռչակուի. ընկածութենէ կը վերցնեն զայն, կ'որդեգրեն, կը սիրեն ։ Իր վրայ է այլ եւս որ պիտի աշխատին ճաշակներն ու տաղանդները ։

Ինչ որ զուտ կայ իր մէջ, ինչ որ նաեւ իր արտայայտութեան հակա գիծերը կը կազմեն, ևն այն ձեւերը որոնց

հանդիպեցանք արդէն վահագնի երգին մէջ, Թուելեաց հատակտորներուն, Նախափորձերուն, Կորիւնի, Եղնիկի ու Փարպեցիին ։ Նախընտրութիւն մը բառերը ընտանեկան նշանակութեամբ գործածելու, ածականը գոյականէն յառաջ և անոր անհամաձայն դնելու, յատկացուցիչը յատկացալէն, բացայայտիչը բացայայտեալէն յառաջ դասաւորելու, յոգնակիի նկարագրական ք տարրին տեղ եր դնելու, ստորագրականի տեղ սահմանականը անցնելու, զոր որոշելու համար յերեւան պիտի գայ կոյ մակարոյծը ։ Նոր ձեւ մը կը տիրէ ապառնիի հոլովումներու թիւը կը պարզուի, ինչպէս նաեւ բայերու լծորդութիւնները ։ Եւ ընտանեկան հայերէնը մեծ յաղթանակ մը կը տանի հնարելով կրաւորականի որոշ, կատարեալ ձեւ մը, ինչ որ հին հայերէնի մէջ թերի էր ու տոգոյ ։ Յետոյ կու գայ բառերու մեծ փաղանգը՝ Եղնիկի յղացումներուն այլաներած սերունդները՝ քարքարոս ակունքներու տակ կրճատուած, տեղափոխուած, համարացուած, խեղաթիւրուած, որոնք իրենց ճաշակին մէջ ուրիշ մղում չեն ունեցած բայց եթէ անողոց հարկին, Աւելի տուժած են բազմական բառերը՝ կորսնցնելով իրենց ձայնաւորէն մէկ կամ երկուքը, մանաւանդ ա ձայնաւորը, և երկրաբառները՝ ամփոփուելով, կծկելով ։

Ազգային նոր լեզուին այս հարազատ արտայայտութիւնը, երկար ատեն օտար ազդեցութեանց տակ անթելուած պիտի մնայ ։ Այսպէս ուզած է պատմութիւնը բոլորովին հակառակը ազգային հին լեզուին ։ Մեարդեան դպրոցը մեզի ներկայացած միջոց՝ արդէն աւարտուն և զարգացած ձեւեր ունի. մենք իր եմ վիճակը գիտենք և չենք գիտեր թէ ինչպէս եղած է իր ընթացքը ։ Նոր լեզուն ընդհակառակն ազնուական տաղանդներ ունեցող

1. Անիկան հայերէնի՝ որ աշխարհաբարի առաջին ընթացքն է, պատմական կատարեալ ցերեկանութիւնը չի նսած է Բ. Պարստ Գեղմանացին, տպ. Սթրասպուրկ, 1901.